

אובדן ואבל בקהילה היהודית האתיופית

שרה מינוצ'ין – איציקסון, רבקה הנגבי.

"Loss and Mourning in the Ethiopian Jewish Community: an Anthropological Psychological Approach". In: Grief and Bereavement in Contemporary Society, ed. Emanuel Chigier, London: Freund, Vol.3, pp. 61-69.

גישה אנתרופולוגית – פסיכולוגית

לדברי המחברות, המהגרים – יהודי אתיופיה מעורבים במסלול מר, מקיף הכול של אובדן ואבל. התהליך מלווה בטרואמות עמוקות, אחת רודפת את השנייה וכוללת סכנה, פיזית (במונחים אמיתיים של חיים ומוות) ונפשית-רגשית (במונחים של בריאות הנפש). כמעט ואין משפחה שלא איבדה אחד או יותר מחבריה, בדיוק כפי שכמעט ואין פרט שאינו חי מיום ליום בחוסר ביטחון, חרדה ואשמה בנוגע לגורל אלו שנשארו מאחור.

אנו מדברים כאן על תהליך של אובדן ואבל המערב אל כל הקהילה, תהליך השייך לזמן הקולקטיבי-היסטורי של הקבוצה האתנית. באותה עת, אנחנו מדברים על תהליך של אובדן ואבל השייך לזמן ההיסטורי-האינדיבידואלי של הפרט עצמו. במילים אחרות, האובדן של הפרט שזור לתוך האובדן הקולקטיבי כך שיש השפעה דו-צדדית מתמדת של שני התהליכים, הפרטי והקולקטיבי אחד על השנה. בספרות מקצועית דיון מתמשך בהמשגה של התהליך האוניברסאלי של אובדן ואבל ובהבחנה בין התגובות לתהליך האבל שהן נורמטיביות ובין אלו שמייצגות תולדה פתולוגית, הן מיידיית או שנדחתה לתקופה מאוחרת יותר.

בכל אופן, כשאנו מדברים על קהילה כמו זו של יהודי אתיופיה, איננו יכולים להתייחס לנושא של אובדן ואבל לגבי הפרט מבלי להתייחס תחילה לתוכן הספציפי ולסגנון של ריטואל האבל בקהילה - כפי שהוא מובן בתוך המסגרת של התהליך האוניברסאלי. הידע הזה הוא שיכול אחר-כך לעזור לנו להבחין בין התפתחויות נורמאליות או פתולוגיות. Bowlby (1980) מדבר על 5 קטגוריות של משתנים בעלי סבירות שיהיו רבי עוצמה בקביעת התוצאה של מסלול-כיוון האבל:

- הזרות והתפקיד של המנוח.
- הגיל והמין של האדם השכול.
- הגורמים והנסיבות של האובדן.
- הנסיבות החברתיות והפסיכולוגיות שמשפיעות על האדם השכול אודות הזמן של האובדן ואחריו.
- האישיות של האדם האבל תוך התייחסות מיוחדת ליכולות שלו ליצירת יחסי אהבה ולתגובה למצבים מלחיצים.

למשתנים השלישי והרביעי יש משמעות מיוחדת עבור היחיד האתיופי במסלול האבל שלו. בנוסף לאובדנים הגדולים שחוו החברים בקהילה במסעם הארוך לישראל, באותו זמן הם עומתו עם התמוטטות של סגנון חייהם וזעזוע עמוק של הדימוי העצמי שלהם.

הפרט והקהילה זקוקים לכוחות הפנימיים החזקים ביותר על מנת לשאת את האובדן הטרגי של דברים אהובים, באותו זמן שהקהילה כמכלול מוצאת את עצמה במצב של מעבר ושינוי במובן שהעמיד האישי נראה לא ברור.

מאחר ואנו מאמינים שבכדי להבין את העמדות של התרבות האתיופית כלפי החיים, חיוני להבין את תפיסתה והבנתה לגבי המוות. התהליכים שאם נבין אותם הדבר עשוי לעזור לנו להגיב ברגישות לצורך של האתיופי לקבלה כשהם נאבקים בעבודת האבל שלהם.

גישה אנתרופולוגית מתייחסת ל"מעגל החיים" כרצף מקיף שבו אחד השלבים הוא של מוות. המושג "מעגל החיים" מאפשר לארגן את חיי האדם במסגרת חברתית-תרבותית בתוכה לכל שלב יש סדר משלו ושיטה. בכל שלב של מעבר, החברה והפרט מצפים שיהיה שינוי והחברה מעניקה לגיטימציה למעבר משלב לשלב. טקסי מעבר מלווים את השלבים השונים של הקיום כמו לידה, ילדות, בגרות, נישואין, הורות וכד' – כולל מוות. אחת הפונקציות של הטקסים הללו היא לעזור לפרט לעבור משלב סופי אחד לאחר. הטקסים, למעשה, יכולים להיות מתוארים כסופגי זעזועים שמקלים על הזעזוע של המעבר.

Van Gennep (1960) שחקר טקסי מעבר מצא שיש להם מבנה אוניברסאלי בסיסי שכולל שלושה שלבים- תקופות: 1. הפרדה. 2. מעבר. 3. הכללה מחדש. כל אחד מהשלבים הללו מבטא את הסטאטוס החדש של המת, משפחתו, והקהילה שלו, מאפשר להם לדעת קודם את דפוסי ההתנהגות הנאותים לכל שלב חדש. לטקסים-ריטואלים של מוות, קבורה ואבל יש פונקציה מוגדרת ברורה, הן עבור העולם של המנוח ועבור העולם של הנשארים בחיים:

- הם מבטאים בבהירות עבור הקהילה את העובדה של המעבר של המת מעולם החיים לזה של המתים.
- הם מכריזים באופן פומבי על השינויים בסטטוס של חברי המשפחה.
- הם משקפים את הסטטוס של המת בקהילה שלו ואת החובות של החברה כלפיו, בהתאם לתפקיד שהוא מילא.
- הם מצביעים על ההפרדה בין עולם היומיום והעולם העל טבעי.

תיאור התוכן הייחודי של הריטואל היהודי אתיופי בתוך מסגרת ההתייחסות האוניברסאלית שתוארה לעיל, עולמו של המת:

כעת ננסה לארגן את התוכן האתיופי הספציפי של הריטואלים כמבנה של מעבר: המת צריך לעבור מעולם החיים לעולם המתים – עליית הנשמה. האדם השכול צריך לעבור דרך התהליכים של אובדן והפרדה. ה"מטפלים" המקצועיים צריכים להבין מספיק כדי שהם לא יתערבו-יפריעו במעברים הללו. נבחן את הטקסים המסורתיים של יהדות אתיופיה בתוך מסגרת ההתייחסות של שלושת השלבים האוניברסאליים של Van Gennep, נתחיל עם עולמו של המת: ההפרדה – מגדירה את ההבדל בין עולמו של המת והעולם היומיומי של החיים, היא מתרחשת במהלך השעות הראשונות אחרי המוות. בשלב הזה, גופו של המת כבר נתפס כטמא (לא טהור) ולכן הכרחי להקפיד על ההפרדה בין המת והחיים – בגלל שעולם המתים מסוכן ויכול לטמא-זהם את העולם של החיים.

אם המנוח הוא אדם מבוגר שליחים יצאו לכפרים השונים שבהם מתגוררים קרובים של המנוח. כל חברי המשפחה המורחבת, כל השכנים והמכרים של חברי המשפחה מחויבים מיידית לצאת ללוויה. ייתכן ויהיו אלפי אבלים בלוויה כזו. מזמן המוות ועד הקבורה, הכוהנים מתפללים לעליית הנשמה של המנוח. שני אנשים, בדרך כלל קרובים, מטפלים בגופתו של המת. בגלל המגע שלהם עם הגופה, הם "עוברים" לסטטוס של טומאה ולכן הם חייבים להישאר מחוץ לגבולות הכפר.

בלוויה, הם נושאים את הגופה על אלונקה של בית הקברות והם קוברים את הגופה. על הקבר אין מצבה, אלא ערמה של אבנים. אף שם אינו כתוב על הקבר, אבל המנהג לשתול עץ בראש הקבר. אחרי הלוויה, אלה שטיפלו בגופה נשארים מחוץ לכפר במשך 7 ימים, תקופת הטומאה. ביום השלישי הם טובלים במים זורמים, שוטפים את בגדיהם, מגלחים את ראשיהם ואת זקנם. הכוהנים באים לברך אותם ומכריזים שהינם טהורים. בכל אופן, רק בשקיעת החמה של היום השביעי, אחרי שהם חזרו על טקס הטהרה בנוכחותו של הכוהן, הם יכולים לחזור לכפר.

כאשר הפרט מופרד מהמשפחה, הוא אינו יכול לנוע דרך השלב של הפרדה יחד עם המנוח – כך שהשלב הזה כמעט ובלתי נסבל עבורו. בכל אופן, בשלב של המעבר (משלים לזה של הכאב של האבל) אפילו אם הופרד מהמשפחה, לאדם האבל יש תפקיד מכריע למלא במעבר של המת ובעלייה של הנשמה. הטקסים שמתוארים נותנים לו מסגרת התנהגות מוגדרת בבירור. כיוון שכך הוא מקל אפילו את השינוי בסטטוס שלו עצמו שבאמצעות הריטואל זוכה להכרה באופן פומבי על-ידי הקהילה ומעניק לו תחושה של שייכות. הידיעה שיש לו תפקיד פעיל במעבר של המנוח לעולם המתים מנחמת ותומכת.

במהלך הלוויה עצמה, האבלים עומדים בצד, בוכים ומקננים, זועקים. אחרי הקבורה, הם יושבים על האדמה ומקשיבים לדברי הכוהנים. בחזרה לכפר, מציעים להם אוכל ושתייה קלה. הטקסים של הקבורה שונים ומביעים מערכת יחסים דיפרנציאלית למנוח, בהתאם למעמדו בהיררכיה של הקהילה.

המוות של ילד הינו טרגדיה גדולה, בכל אופן הלוויה של ילד מתחת לגיל 5 היא ריטואל משפחתי סגור. 7 הימים של האבל ניתנים כמובן להתבוננות.

המוות של אדם מבוגר גם נחשב לטרגדיה גדולה וכאן כל הריטואלים ניתנים לצפייה. בכל אופן, הטררגדיה הגדולה מכל היא זו של מוות של אדם בפריחתו. אם המנוח היה אדם חשוב, הכוהנים נקראים באופן מיידית והם יושבים מחוץ לביקתת המנוח שרים ומזמרים עד הלוויה. אם המנוח היה אדם צעיר מאוד, רק קרובים עד ל-4-5 דורות מחויבים להשתתף בלוויה.

הריטואלים גם יכולים להשתנות בהתאם לסיבת המוות. שלב המעבר

זו התקופה של שבעת הימים הראשונים של האבל ואחר-כך ה-30 או 40 ימים. השלב ממשיך עד שכל הבנים והבנות עשו "סעודת זיכרון". המטרה של השלב הזה של מעבר היא לגייס את כל חברי המשפחה בעבודה של סיוע לעלייה של נשמתו של המנוח.

בתום שבעת ימי האבל, שוחטים פרה או כבש (בהתאם לסטטוס של המשפחה) כולם מוזמנים לסעודה, הם יושבים יחדיו ומתפללים לעליית נשמתו של המת.

באותו יום של הסעודה, המנהג לקבוע את התאריך של סעודת הזיכרון. אם אפשרי, כל הבנים והבנות מכינים את הסעודה יחדיו. בכל אופן, אם חלק מהאחים נמצאים רחוק, גם עליהם חלה החובה להכין סעודת פרידה,

אפילו אם חודשים רבים חולפים לפני שהם שומעים על המוות. במקרים כאלה, נשמתו של המנוח אינה חופשית עד תום חובת הזיכרונות ועד אז המנוח אינו יכול לבצע את המעבר הסופי לעולם המתים.

הבחנה ברורה נעשית בין הגוף של המת והנפש. הגוף טמא, וחייבים להפרידו מייד מהקהילה, רק מספר קטן של פרטים מטפלים בגופה ובשל כך הם חייבים להפריד את עצמם מהקהילה למשך התקופה שנקבעת על-ידי החוק של הריטואל, אבל המת והנפש מטופלים על-ידי הקהילה כולה. כולם נוכחים בלוויה, הנוכחות מוכיחה שאין להם קשר עם המוות. כולם צריכים לתת עדות למידה הטובה (טוהר, צניעות, מוסריות) של המת, וכך הם מסייעים לנפש בעלייה שלה. אלו שטיפלו במת ובנפש (בניגוד לאלו שטיפלו בגופה) נותרים טהורים, הם ממלאים תפקיד חיוני בשלב המעבר. השלב של הכללה מחדש

זו התקופה שהסטאטוס של המת מוגדר מחדש. כעת המנוח מוכרז מת. סדר חדש נוצר. המת תופס את מקומו בעולם המתים, והאדם האבל, בעולם החיים, חייב להתארגן מחדש על מנת למלא את הפונקציות שקודם לכן היו שייכות למת.

האבל בעולם החיים: גישה אנתרופולוגית-פסיכולוגית

פרויד (1926) קידם את ההשקפה שכאשר מאמינים שדמות האובה נעדרת זמנית, התגובה היא של דאגה, חרדה, כאשר הדמות האובה נתפסת כנעדרת באופן קבוע התגובה היא של כאב ואבל. בהקשר הזה, לשלבים של חרדה של הפרדה, כאב של אבל והגנה יש משמעות מיוחדת.

כפי שנראה בקרב פרטים אתיופים, החרדה של הפרדה היא התגובה לסכנה של אובדן של דבר אהוב, והיא הקשה מכל מפני שכאן הפרט מתמודד עם הלא ידוע. כל התנהגותו ומחשבתו מכוונים כלפי "מה שעשוי להיות". בהתנהגות זו, אנחנו רואים בלבול של תגובות מודעות לסיטואציה האמיתית יחד עם תגובות לא מודעות המתחברות להיסטוריה האישית שלו ביחס לאובייקט החיצוני או המופנם. לאדם מבחוץ חסר ידע, הלא רגיש התנהגות זו אינה מובנת והיא מפורשת על-ידי תנועה חסרת מנוחה, מבולבלת, מופרעת, חיפוש אחר פרטים של "מה קרה לאלו שנותרו מאחור". לעיתים קרובות התגובה עשויה להיות שיתוק של תפקוד יצירתי ומסתגל מלווה ברגשות אשמה עמוקים. מצד אחד, עשויים להיות ביטויים של אגרסיה נגד עצמם או נגד הממסד, מצד שני, סימפטומים פסיכוסומטיים, חיפוש מתמשך אחר עזרה רפואית ותגובות של ייאוש ודיכאון יכולים להתגלות.

● הכאב של האבל הוא תגובה לאובדן הממשי של דבר אהוב (לעיתים קרובות יותר מאחד). במספר דרכים, המעבר מחרדה לכאב מלווה על-ידי הקלה של סימפטומים שכן כעת קיימים ריטואלים שיוצרים מסגרת להתמודדות עם הזעזוע, הכאב והאשמה. ● השלב של התגוננות הוא המסלול שבוחר האינדיבידואל על-מנת להתמודד עם החרדה של הפרדה והכאב של האבל ובאמצעותו להשיג סדר חדש שיאפשר את ההפנמה של הדבר האהוב וישחרר את האנרגיה לתפקידים החדשים.

נוסה כעת להשתמש בשלושת השלבים של Van Gennep כמסגרת התייחסות לעולמו של האדם האבל. אנחנו גם ערים לשימוש שלהם בלאפשר לאדם האבל לנוע דרך המסלול של האבל. כל שלב עם הטקסים הספציפיים שלו מאפשר לאדם האבל גם לנוע דרך השלבים הפסיכו-דינאמיים של חרדה של הפרדה, כאב של אבל והתגוננות.

הקהילה האתיופית מייחסת חשיבות רבה לאופן בו המידע על מוות של אדם אהוב מועבר, המנהג הוא שרק אדם קרוב יהיה המודיע של הבשורות החדשות הללו, אחרת זה נעשה עלבון עמוק הן למנוח והן למשפחה, כאילו "המנוח לא היה שווה דבר" והאדם האבל "אינו בן-אדם". התגובה לקבלת החדשות מאדם זר יכולה להיות קיצונית, כנגד עצמם או כנגד המודיע. מעדיפים להמתין אפילו חודשים לפני העברת החדשות בדבר אובדן אדם אהוב, עד שמגיע האדם המתאים שיכול לבצע את המשימה (קרוב, מנהיג רוחני, מישהו שהיה נוכח במוות וכד'). תגובות של ייאוש ודיכאון, המוכרים כחלק של הכיוון הנורמטיבי של האבל, נעשים יותר כואבים, ומסיביים בישראל בגלל הרגשות של אשמה.

השלב של הכללה מחדש (משלים לזה של ההתגוננות בתהליך הפסיכו-דינאמי) עבור האדם האבל הוא כזה שמגדיר בברור (בלי ספק) את השינוי בסטאטוס שלו וזה השלב של התמודדות עם חרדה לא גמורה, הפרדה וכאב. ההפנמה הסופית של הדמות האהובה והחידוש של כוחות יאפשרו לו למלא את תפקידו החדש. כאשר האדם האבל מרגיש שהוא מילא את חובותיו כלפי המנוח בשלב של המעבר ונתן ביטוי לרגשותיו בדפוס התרבותי המקובל, נעשה קל יותר עבורו לשחרר את האנרגיה שנחוצה על-מנת להתמודד עם משימותיו בסיטואציה החדשה.

סיכום:

ניסינו להציג גישה חוצה-תרבות לתהליכים הפסיכו-דינאמיים המבוססים על ההבנה שקיימים תהליכים אוניברסאליים שנכונים לגבי כל התרבויות, אבל ההבדל בין תרבויות נמצא בסדר הספציפי ובסגנון. יחד עם המעבר מתרבות אחת לתרבות אחרת השונה מאוד, ברור שאין זה אפשרי לשמר את כל הריטואלים שהיו מקובלים על-ידי הקבוצה האתנית. זה ברור לאתיופים עצמם, הם אומרים "כאן בישראל יש טקס קבורה חברתי, בתי קברות וחוקים מקובלים אחרים". אף-על-פי-כן המסר החיוני של המאמר הזה הוא שאפילו כאשר הצורות החיצוניות של הריטואל עשויות להשתנות, זה חיוני לשמר את המשמעות הפנימית העמוקה של הריטואל והתפקיד של הריטואל בחיים הרגשיים של הפרט ושל הקהילה – בהקשר זה משפיע על שתיים מהמטרות העקרוניות של הריטואל: 1. להבטיח למת מעבר מכובד וטוב מעולם החיים לעולם המתים. 2. לעזור לאדם האבל למלא את חובתו כלפי האדם האהוב שמת, על-ידי זה מסייע לו להתמודד עם המעבר שלו באמצעות מעגל החיים, שבו המוות הוא חלק.